דחיקתו של הגוף (המטריאלי) מהדיון הסוציולוגי כאחד ממאפייני מקומיותה של הסוציולוגיה הישראלית

גיליון נושא מעצם הגדרתו הוא החיבור שבין המקומי לגלובלי. הגיליון הנוכחי הוא גיליון המיוחד לנושא הגוף המטריאלי על היבטיו הסוציולוגיים, והנושאים הנדונים בו מתקשרים לדבריו של העורך החדש, פרופ׳ חיים חזן, על מקומיותה של הסוציולוגיה בישראל. המקומיות בסוציולוגיה הישראלית מעוצבת בכוח השפה, האתוסים המשותפים והמחלוקות עליהם, השיח הפוליטי והרב־תרבותי, וכן מתוך עיבודם של מושגים, של תופעות ושל שיטות מארגז הכלים ומהרפרטואר העולמי של הסוציולוגיה לשפת המקום. מחד, אפשר לראות בגיליון זה חלק מהמגמה המערבית הכללית והסוציולוגית ל"השבת הגוף להגות ולתיאוריה" – מגמה אשר באה לתקן מסורת מערבית ארוכה שבה הודר הגוף מהשיח, מהעיון ומהדיון בחברה ובתרבות; מגמה שלא פסחה גם על הסוציולוגיה הישראלית.

להדרה זו של הגוף המטריאלי מהסוציולוגיה יש כמה מקורות: (1) זיהויו של "החברתי" עם הנפש והתודעה; (2) הצורך להגדיר לסוציולוגיה זהות נפרדת מהביולוגיה (Witz, 2000). הגוף אף נתפס כמכשול שיש להתגבר עליו בדרך לכינון החברתי, שזוהה לחלוטין עם הנפש הבלתי־חומרית.

אמנם הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה של הגוף אינן תחום חדש לגמרי במחקר, בתיאוריה ובדיון הסוציולוגי, אולם גם כאשר הגוף נכנס לדיון (בתחילת שנות ה־30 של המאה ה־20) התעניינו חוקרים אך ורק בהקשרים התרבותיים שלו והזניחו את מאפייניו המטריאליים־פיזיים (Frank, 1990; Johnson, 1987; Layon, 1997). טרנר (Turner, 1996) כינה תיאוריות מסוג זה "disembodied theories". תיאורטיקנים אלה של הגוף הפעילו את מערך הכלים והמושגים המסורתי של הסוציולוגיה על "הגוף", והתעלמו מאותם הרעיונות המובלעים שמערך זה מגלם בנוגע לגוף. בעבורם, המציאות הגופנית הייתה ביסודה מציאות פיזיולוגית דטרמיניסטית שאינה תלויה בחברה.

בסוף שנות ה־60 ובשנות ה־70 של המאה הקודמת החל השלב השני של הדיון בגוף – הדיון בגוף החומרי, המכונה פרספקטיבה מעוגנת גוף (embodiment). בניגוד לגישה לפיה הגוף נתפס בהקשרו החברתי בלבד (disembodied body), הפרספקטיבות החדשות שאפו להתייחס למורכבות המתקיימת בין הווייתו הפיזית השלמה של הגוף ובין כינונו במרחב החברתי (embodied body). במגמה זו בלטו במיוחד החוקרות הפמיניסטיות (Douglas, 1970; Firestone, 1971), שאתגרו את הנטייה הפוליטית לתייג את גופן של נשים כגוף "הסוטה" ו"המפריע" בשל מאפייניו הביולוגיים, כגון הפרשות, דימום הווסת, היריון ולידה. תיאורטיקניות אלה הדגישו את חשיבות העיסוק העיוני בגוף הביולוגי ובהתנסויות גופניות. בשנות ה־80 וה־90, במקביל להשתכללות שיטות המחקר האיכותניות, ביקשו חוקרות פמיניסטיות (Birke, 2000; Gatens, 1992; Martin, 1994; Pandolfy,1990) להשמיע

ולשלב את הקול הנשי של הגוף בתיאוריה ובמחקר הסוציולוגי תוך כדי תיאור התנסויותיהן הייחודיות של נשים.

באופן מובחן ממגמות אלו, הכתיבה וההגות הסוציולוגיות בישראל בהקשר לגוף היו ועודן נדירות; גם כאשר הופיע הגוף בשיח הסוציולוגי הוא נותר שולי. הכתיבה הסוציולוגית בהקשרו של הגוף הייתה, בעיקרה, פוליטית ומטפורית והתמקדה בתיאור של מה שכונה בידי הכותבים השונים "הגוף ההגמוני" – "הגוף הציוני" או "הצבר יפה הבלורית" – בפרשנותו ובחיבורו לאידיאולוגיות חברתיות של "היהודי החדש", שהנגידו אותו והבחינו אותו מדימוי הגוף "הנשי" של "היהודי הגלותי".

להדרה זו של הגוף המטריאלי מההגות ומהמחקר הסוציולוגי בישראל מאפיינים ייחודיים. בעוד שהוגות ופעילות במערב ראו בכתיבה ובמחקר על הגוף את האפשרות הכמעט בלעדית לניתוח ופירוק מבנים מגדריים על ההנחות המובלעות בהם, עמיתותיהן הישראליות ראו בהצבעה על מאפייניו הייחודיים של הגוף הנשי מכשול בתביעה לשוויון והתמקדו בחקר המשפחה והמגדר כנטולות גוף (אמיר, העליון, שושי ומאור, בדפוס). בנוסף, בעוד שנושא הגוף הפך לנושא לגיטימי ושגור בסוציולוגיה בכלל ובהקשרו המגדרי בפרט, בישראל החל הדיון בגוף המטריאלי ובהקשרו המגדרי רק בשנות ה־90, כעשרים שנה לאחר מכן.

גיליון זה של סוציולוגיה ישראלית מבטא ומייצג את התמקמותו, ואנו מקוות שגם את התמסדותו, של נושא הגוף כנושא לגיטימי, פורה ומאתגר בהוראה ובעשייה הסוציולוגיות. אם להתחבר לנושאו של הגיליון הקודם, שהתמקד בקטגוריה הדורית, ייתכן שאנו עדות כאן לפריצתו של דור חדש של סוציולוגים/יות, הרואים כי סוגיית הגוף מאפשרת נקודות מבט חדשות ומורכבות על החברה בישראל. עדות לכך אינה באה לידי ביטוי רק בריבוי הנענים לקול הקורא, אלא אף יותר בריבוי הנושאים וההיבטים שעליהם כתבו; את הנושאים האלה אפשר לארגן סביב כמה צירים שהגוף המטריאלי משמש מוקד לכתיבתם: מההיסטורי אל העכשווי, מהגברי אל הנשי ואל כל מה שביניהם ומהמרכז אל השוליים. לקריאה זו נענו 25 כותבות וכותבים, ולצערנו היינו חייבות[1] להסתפק במחצית מהמאמרים שהוגשו ואנו מקוות שגם למאמרים החשובים הנוספים תימצא אכסניה הולמת.

יאיר זלטנרייך בוחן במאמרו את המתחים ואת המאבקים שבכינונו של הגוף הגברי בתקופת העלייה הראשונה, תוך התמקדות בזירה הכפרית של מושבות פיק"א בגליל התחתון. המחקר מתמקד בזירה היסטורית ייחודית זו – בין "ברוני המושבות הראשונות", שאותם ייצגה אגודת יק"א (ומאז 1924 פיק"א), לבין האיכרים היהודים, שעיבדו את אדמותיה כ"צמיתים" – ומפענח את הזיקות הסבוכות בין המושגים "גבריות", "כבוד" ו"גוף". שני אירועים עומדים במרכז ניתוחו של זלטנרייך: האחד, ניסיון לאונס בת איכרים בסג'רה ב־1923, והשני, רצח כפול של איכר ובנו במנחמיה ב־1924. דרך שני אירועים אלו נפרשת תפיסת הגבריות כמרחב סימבולי שבו מתנהל מאבק על דומיננטיות ועל קביעת קודי התנהגות חברתיים. זלטנרייך מציג כמה תהליכים מקבילים שעיצבו את תפיסת הגוף הגברי, ובהם: יצירת מסגרת קהילתית הדוקה (מכורח הנסיבות ולאו דווקא מרצון), שהובילה למתחים בין רצונה של הסביבה הבוגרת להציב קודים לבין ניסיונם של הצעירים להדוף את השפעתה; עימות בין כינונה של הזהות החדשה – העברי החדש, ה"צבר" – לבין תווי

1 בזמן עריכת גיליון זה הייתה חיה שטייר עורכת כתב העת.

היהודי הגלותי; והתנגשות חלומו של האיכר להיהפך לבעל אדמות עם רמיסת דימויו הגברי בידי פיק"א.

מאמרו של יוחאי חקק עובר אל כינון הגוף "החרדי" בישראל בת ימינו. גוף גברי זה, טוען חקק, מתכונן מול דמותו של הגבר היהודי החילוני – "האחר" המשמעותי מבחינת החברה החרדית. חקק מדגיש את כפילות זהותם של גברים חרדים במרחב הציבורי הכללי, שבו מופעלים עליהם לחצים מתוקף היותם מיעוט, ובמרחב הציבורי הפנימי, שבו מופעלים עליהם לחצים להבדיל עצמם מהרוב החילוני. מאמרו מדבר על ההיברידיות של הגבר החרדי על קו תפר זה. יחסם של הגברים הצעירים החרדים אל הגברים החילוניים הוא אמביוולנטי – הוא נע בין תפיסות ביקורתיות שלהם כמשועבדים לדחפיהם, כיצריים, כאינטרסנטים, כחסרי ערכים, כגשמיים וכדומה, לבין מידה לא מבוטלת של קנאה, של הערכה ושל התפעלות. הוא בוחן את ההבדלים שבין הגוף היהודי, הישראלי והחרדי תוך כדי התמקדות בערכים חרדיים ובמערכת הגומלין שבינם לבין הגבריות. מתוך כך עולות כמה תמות עיקריות מדבריהם של הגברים: חירות ושעבוד לתביעות הגוף, הגוף כאתר לביטוי קולקטיבי או אינדיבידואלי, עליונות הרוח על הגוף, פסיביות מול אקטיביות ועוד. ההשוואות שעורך חקק מאפשרות לו להראות כיצד גברים צעירים חרדים חותרים תחת מודל גברי־חרדי אידיאלי ומאמצים מאפיינים אסרטיביים יותר של גוף ושל גבריות.

מאמרן של שירלי בר־לב ואפרת טילינגר עוסק בכינון זהותם של גברים הומוסקסואלים חולי איידס, תוך כדי ניהול משא ומתן עם הגבריות ההטרוסקסואלית הנורמטיבית. המאמר דן באופן שבו סיפורי המחלה של גברים הומוסקסואלים אלה, המתפרסמים באינטרנט, מאפשרים להם לנהל משא ומתן על הבנייתה של ההתמודדות עם המחלה כחוויה פיזית ורגשית. בר־לב וטילינגר עורכות ניתוח נרטיבי־פרשני של סיפורי התמודדות שהתפרסמו בשלושה מרכזי תמיכה וירטואליים, מתוך הבנה שבחינת סיפורים אלה עשויה לתרום ל"בירור נוסף של סוגיית הגבריות, בעיקר בקרב אלו שהחברה גם כך מטילה ספק בגבריותם". הן מצביעות על כוחו הטרנספורמטיבי של האינטרנט, אשר מאפשר לגברים לנוע מקטגוריה של חריגות אל קטגוריה של גבריות הומוסקסואלית לגיטימית באמצעות פרסום סיפורם. זאת, תוך כדי קיום דיאלוג עם השיח הרפואי ועם שיח הגבריות ההטרוסקסואלי וההומוסקסואלי. נגיף האיידס מוצג כמאיים על גבולותיו של הגוף הפרטי והחברתי, הן ברמה הסמלית הן ברמה הפיזית. ההתמודדות עמו נעשית באמצעות שימוש בנרטיב של מעבר ממצב של הפקרות ומופקרות למצב של "כיבוש החיים".

מאמרה של עינת בר־און כהן עוסק באופן שבו גברים (בעיקר) ישראלים, המתאמנים במרכזים לפרקטיקות לחימה יפניות בישראל, מאתגרים את הפרקטיקות ואת הזהויות הגבריות ההגמוניות של תחרותיות ושל אלימות פיזית בסביבה גברית, באמצעות הניהול האלטרנטיבי של גופם לפי גישת האייקידו. המאמר מציע כהסבר תיאורטיזציה אנתרופולוגית של האופן שבו הגוף עצמו מעצב את סביבתו החברתית, ומעוצב בתורו באמצעות סביבה זו. בר־און כהן מראה כיצד האייקידו מערער על התפיסה המערבית הרואה בגוף־נפש ניגוד דואלי או שתי מציאויות מקבילות שאינן נפגשות. הערעור על התפיסה הדואלית של גוף/נפש מוביל גם לערעורן של דיכוטומיות מערביות אחרות, כגון מסמן/מסומן וייצוג/מהות. לטענת בר־און כהן, המציאות החומרית, הבאה לידי ביטוי באייקידו ("התרגילים, גוף המתאמנים ועולם המשמעות"), יוצרת את המציאות החברתית של ביטול האלימות ומייצגת אותה בעת ובעונה אחת, במעשה אחד.

ארבעה מאמרים אלו שואפים להרחיב את הדיון בגבריות ובגוף הגברי לעבר ריבוי של "גופים" גבריים והיברידיות שלהם, והם מביעים נכונות לדון בגבריות מתלבטת ומפורקת, אשר מחפשת לה נתיבים וחיבורים חדשים.

בגיליון זה מופיעים חמישה מאמרים העוסקים בגופים נשיים. מחד, מאמרים אלה מתחברים לביקורת הפמיניסטית של הגל השני בארצות־הברית (בשנות ה־70), ונושאיהם הם המדיקליזציה של הגוף הנשי ודפוסי ההתנגדות לשליטה של הממסד הרפואי. מאידך, הם סוטים ממסורת פמיניסטית זו בכך שאינם מאתגרים במפורש את הזהות בין נשיות ובין אמהות בהקשר הישראלי.

מאמרן של שחלב סטולר־ליס ושפרה שורץ עוסק בתקופת גלי ההגירה הגדולים של שנות ה־50 ומתייחס לדיכוין של נשים בידי נשים – או מה שקרוי בספרות הפמיניסטית: patriarchal bargain, מצב שבו נשים ממעמד גבוה יחסית מפנימות ערכים גבריים הגמוניים ומיישמות אותם על נשים ממעמדות נמוכים יותר. במוקד מאמרן ניצב המפגש בין שני גופים: מצד אחד, "הגוף הרפואי", גופם של נציגי מערכת הבריאות, רובן נשים שעבדו כאחיות; ומצד שני, "גוף העולה", זהות זמנית הניתנת לעיצוב ולהגדרה מחדש בידי הגוף הרפואי. המאמר מדגים את תרומתו האפשרית של פוקו לניתוח הפעלת "ערוצי כוח" גם בפרקטיקות לא־שיחיות, כוחניות ופיזיות, שהיו בשימוש המערכת הרפואית. מפגשים אלו, טוענות סטולר־ליס ושורץ, עסקו בתהליכים משלימים של disembodiment של גוף העולה (הפשטה וריקון הגופניות של גוף העולים) ושל embodiment, עיצוב הגוף באמצעות סידורים פורמליים, סטרוקטורות חברתיות ופרקטיקות בלתי־פורמליות. שני התהליכים מושלמים ברגע שבו גוף העולה הופך ל"ניטרלי" ו"רגיל" או כאשר מוכרז כי העולה "נקלטה" ולכן היא אינה זקוקה עוד למערכות הקליטה המוסדיות. הכותבות מבקשות לגזור ממפגש זה שאלות ספציפיות יותר ופותחות כיוונים פוריים למחקרי המשך.

מאמרן של נגה וינר ויעל השילוני־דולב עוסק במעמדו של העוּבָּר, המעוצב באמצעות שתי פרופסיות רפואיות: ייעוץ גנטי ורפואה מיילדותית. לפי המאמר, אנשי מקצוע אלו מתייחסים אל העובר על בסיס אתיקה הקשרית (relational ethics): מעמדו של העובר אינו נגזר ממאפייניו הביולוגיים, אלא ממקומו במערכת המשפחתית. בה בעת, נראה כי קיימים דימויים סותרים בתוך השיח הרפואי: הפרקטיקה של הייעוץ הגנטי ושל האבחון הטרום לידתי מקדמת דימוי טנטטיבי של העובר, למשל, היא מעודדת הורים להימנע מהיקשרות רגשית אליו; לעומת זאת, הפרקטיקות של הרפואה המיילדותית, לפחות במקרים מסוימים, מאפשרות הבלטה של הסובייקטיביות של העובר.

מאמרם של סמדר נוי (קניון) ודניאל מישורי מחובר לדיון הסוציולוגי־מגדרי על אודות טכנולוגיות הרבייה ושואל אם הן מהוות אמצעי להעצמת נשים או שמא משעבדות אותן לתפקיד "הולדה" ומכפיפות אותן לשליטה רפואית. כדי לבחון את הסוגיה בהקשרה הישראלי, קניון ומישורי בחרו לעקוב אחר ההליכים המתרחשים בוועדה ל"תרומת" ביציות, כפי שהיא מכונה באופן רשמי, והכוונה היא להליך שבו מתקבלת החלטה איזו אישה "עקרה" תקבל תרומה מיתרת הביציות של אישה שעברה טיפולי פוריות. בניתוח של הרכב הוועדה ושל תכני השיח העולים מדיוניה מצביעים קניון ומישורי על התמסדות השליטה הרפואית ושיח המומחים בהתנהלות הוועדה. הם טוענים כי שיח זה מאופיין, מחד, ברדוקציה של סוגיות אתיות, חברתיות ופוליטיות

לסוגיות רפואיות טכנולוגיות בלבד; ובמקביל הם מצביעים על קיומו של שיח נוסף והוא "שיח הצרכנות". לטענתם, שיח זה מגדיר את הרופאים כמתווכים בשוק החופשי – שוק אשר מספק מענה לנשים לא פוריות, המוגדרות כצרכניות אוטונומיות שקונות ביציות מנשים בעלות "כמות יתר". ביקורתם של קניון ומישורי קושרת בין שיחים אלו לבין הפקרת גופן של נשים ל"הפריות יתר" והכישלון להגן עליהן מפני ניצול ושימוש כוחני בטכנולוגיות רפואיות.

מאמרה של הילה העליון בוחן את התמודדותן של נשים כאשר גופן הופך מושא להפעלתן של טכנולוגיות הפריה רפואיות על מכלול מנגנוני השליטה והכוח שלהן. העליון מנתחת נרטיבים של 25 נשים שעברו טיפולי פוריות, תוך כדי שימוש בהמשגתה של גרוס (Grosz, 1994), הטוענת כי שני כוחות פועלים על הגוף במפגש עם הטכנולוגיה: כוחות מכוונים מן החוץ אל הפנים (outside-in) ומן הפנים אל החוץ (inside-out). באמצעות דימויי הגוף השזורים בסיפורן של הנשים, ממקמת אותן העליון במתח שבין שני קטבים: בקוטב האחד – צייתנות וכניעה לשיח הרפואי, ובקוטב השני – אתגור והתנגדות לממסד הרפואי. מתח זה מקביל למתח שבין הבנייתו התרבותית־חברתית של הגוף, שבה הוא נתפס כסביל (הגישה הפוקויאנית), לבין יכולותיו של הגוף להשפיע ולהגדיר את התנסותו ממקום פעיל ומאתגר (גישת ה־lived body של גרוס). חוויות גופניות שמתקבלות בדרך כלל כתופעות ביולוגיות מובנות מאליהן, כגון כאבי הגוף והפרדה דואלית בין הגוף לנפש, מתגלות כאן כחוויות משתנות בקרב נשים לפי מיקומן על הציר בין התנגדות לבין צייתנות.

מאמרו של חגי בועז, "המאבק על הרגע האחרון: הוויכוח בין הדת והרפואה בישראל על אודות הגדרת המוות המוחי", משתמש במאבק על הגדרת המוות כמקרה בוחן לתהליכים של מדיקליזציה, של דה־מדיקליזציה ושל יצירת סמכות פרופסיונלית, ולתרגומם של תהליכים אלה למציאות המורכבת של יחסי דת וחברה בישראל. בועז משווה בין ההתנגדות למדיקליזציה של המוות בישראל לבין ההתנגדות המקבילה לה בארצות מערביות אחרות. הוא מוצא כי בישראל המחלוקת העקרונית על הגדרת המוות מנותבת לתרבות הפוליטית של מנגנוני ההסדרה בין דת למדינה.

אפשר לחלק ולקבץ את המאמרים לכמה וכמה חלוקות תמטיות והיסטוריות. המאמרים העוסקים בגופים גבריים שואלים על התמודדות עם הזהות הגברית ועם דימויים של גבריות במרחב הציבורי בתקופות היסטוריות שונות. מחקר וכתיבה נוספים בכיוונים אלו יוכלו לבחון את הרקע לדחייתן של זהויות ולקבלתן בידי קבוצות שונות, את הזיקות שבין התפתחויות גלובליות ולוקליות בממדים אלו ואת החשיבות של הגוף "האחר" להבניית הגוף "שלנו". המאמרים העוסקים בנשים מעלים לדיון חוויות מעצבות של נשים, סיפורי התנגדות וסיפורי שיתוף פעולה. המאמרים מתמקדים בתיאורי הגוף הפועל במרחבים רבים והנאבק להשתחרר מנורמות ומציפיות שנחווים כמדכאים. מחקר עתידי יוכל לעסוק בשאלת ייצוגי הרופאים והרופאות, שאף הם צריכים להימנות עם מושאי הדיון והמחקר הסוציולוגי. עבודה זו על סיפורו של הגוף "הנעדר" עדיין מחכה למחברות נוספות (על אלה המעטות שכבר פתחו פתח לכתיבה בנושא) שישלבו ניתוח תרבותי, פוליטי וסוציולוגי של הגוף החומרי.

לגיליון הוגשו 18 מאמרים בנושאים מגוונים. הריבוי הזה היה בלתי צפוי מבחינת המערכת, והוא מצביע על התעוררות העניין בתחומים אלה, על החשיבות שחוקרים וחוקרות צעירים מקנים להם ועל תרומתו של הדיון לגיבוש תובנות חדשות על החברה בישראל.

אני מודה לכל הכותבים והכותבות ומאחלת להם שימשיכו ויעשירו את הסוציולוגיה הישראלית בתובנות ובדיון חשוב ומפרה.

דלילה אמיר, עורכת אורחת

מקורות

אמיר, ד', העליון, ה', שושי, נ' ומאור, מ' (בדפוס). ללכת עם ולהרגיש בלי: הגוף בלימודי נשים ומגדר בישראל. בתוך י' אופלטקה ור' הרץ־לזרוביץ (עורכים), מגדר ואתניות באקדמיה. חיפה: פרדס.

חזן, ח' (2009). עם ובלי מירכאות: על מקומה ומקומיותה של סוציולוגיה הישראלית. סוציולוגיה ישראלית, י(2), 255-257.

Birke, L. (2000). *Feminism and the biological body*. New-Jersey: Routgers University Press.

Douglas, M. (1970). *The concepts of pollution and purity and danger: An analysis of taboo*. New York: Pantheon.

Firestone, S. (1971). *The dialectic of sex: The case of feminist revolution*. London: Jonathan Cape.

Frank, A. (1990). Bringing bodies back in: A decade review. *Theory, Culture and Society, 7*, 62–131.

Gatens, M. (1992). *Power, bodies and difference: Destabilizing theory*. Cambridge: Polity Press.

Grosz, E. (1994). *Volatile bodies: Toward a corporeal feminism, theories of representations and difference*. Sydney: Allen and Unwin.

Johnson, M. (1987). *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination and reason*. Chicago: University of Chicago Press.

Layon, M. (1997). The material body: Social processes and emotion. *Body and Society, 3*(1), 83–101.

Martin, E. (1994). *Flexible bodies: Tracking immunity in American culture*. Boston: Beacon Press.

Pandolfy, M. (1990). Boundaries inside the body: Women's suffering in Southern Italy. *Culture Medicine and Psychiatry, 14*(2), 255–273.

Turner, B. (1996). *The body and society: Exploration in social theory*. London: Sage.

Witz, A. (2000). Whose body matters? Feminist sociology and the corporeal turn in sociology and feminism. *Body and Society, 6*(2), 1–24.